

KIRGIZLARDA İSLAMİ EĞİTİM ÜZERİNE TARİHİ BİR BAKIŞ

Ali Jusubaliev

Orta Asya halkları içerisinde tarihin eski dönemlerinden günümüze dek varlığını devam ettiren Kırgızlar, İslamiyeti kabul etmeden önce de eğitim ve öğretime önem veriyorlardı. Bu hususta Yenisey ve Kırgızistan'ın birçok yerinde bulunan runik yazılarda anlatılan bilgiler önemli bilgiler vermektedir. İslamiyetin Orta Asya'ya yayılmasından sonra bu yazının önemi yitirilmiş ve diğer Türk halkları gibi Kırgızlar da Arap alfabesini kullanmaya başlamışlardır. Aşağıda bu alfabeyle dayalı İslamî eğitim gören Kırgızların kronolojik tarihi üzerinde durulacaktır.

Belli bir yere bağlı kalmadan hayatlarını göçerek kazanan Kırgızlar da eğitime önem veriyorlardı. Onlardan yerleşik hayata geçenleriyse özellikle Karahanlı, Çağataylar ve Hokand Hanlığı topraklarındaki eğitim kurumlarından yararlanmışlardır. Bu yüzden Kırgızlar'ın, IX-X. yüzyıllardan itibaren bu coğrafyada inşa edilmiş olan mescid, cami, mektep, medrese, ribat ve kervansaraylar aracılığıyla dini eğitimlerini almış olabileceklerini söylemek mümkündür.¹ Bölge insanının toplumsallaşmasını ve İslamlaşmasını sağlayan bu kurumların aynı zamanda vakıf kuruluşları olduğunu da belirtmek gerekir.² Her ne kadar Kırgızlar, Kaşgar, Buhara, Kazan ve benzeri şehirlerden gelen mollalardan İslam dinini öğrenseler de,³ onlardan bazılarının buralara gidip yüksek eğitim aldıkları düşünülmektedir. Söz gelimi Cemal Karşı'nın Kaşgar'daki medreselerden bahsederken Mesudiye Medresesi ve kütüphanesi hakkındaki görüşü fikrimizi destekler mahiyettedir: "dünyanın her yerinden her yıl çok sayıda öğrenci ilim öğrenmeye gelirdi. Burada sadece dinî bilimler değil Aristo, Sokrat, Farabî, İbn Sina ve Harezmi felsefeleri de okutulurdu."⁴ Kaynaklar, Satuk Buğra Han'ın amcası Oğulçak'ın hükümdarlık döneminde Artuş'ta bir mescidin ibadet yeri olmanın yanı sıra diğer İslam memleketlerinden gelen

¹ İslamiyeti kabul eden diğer bölgelerde olduğu gibi IX-XIII. yüzyıllarda Karahanlı topraklarında da camiler, medreseler ve hanekâhlar yayılmıştır. Alaeddin Yalçınkaya, **Türkistan 1856'dan Günümüze**, İstanbul 1997, s. 238.

² Bkz. Seyfettin Erşahin, "Sovyetlerin Vakıf Politikası ve Türkistan'da Vakıfların Kamulaştırılması", AÜİFD, Ankara 2001, XXXII, s. 132 vd.

³ Karasaev, **Nakil Sözdör**, I, Frunze 1982, s. 209-210.

⁴ İbrahim Muti, "Uygurların İslamî kabul ettikleri ilk dönemlerdeki İslam medreseleri, **Divan İlimi Araştırmalar**, İstanbul 2002, s. 301.

tüccarların dinî faaliyet merkezi de olduğunu kaydetmektedirler.⁵ Öte yandan daha o devirlerde Kaşgar'daki mescid, camilerin de İslamî eğitim amaçlı kurumlardan olduğu bilinmektedir ki, Kırgızlar'ın da okuma yazma öğrenme amacıyla buralara geldikleri ve İslamî bilgi düzeylerini geliştirdiklerini söylemek mümkündür. Bununla beraber Kaşgar'daki Hamidiye ve Mahmudiye medreseleri bölge halkının İslamlaşmasında büyük rol oynayan medreselerdendir.⁶ Nitekim İbrahim Muti, Samanî şehzadelerinden Ebu Nasr Samanî (ö. 350/961)'nin, Artuş'ta ilk medreseyi kurdurmuş ve 7000 kişinin müslüman olmasına vesile olduğunu kaydetmektedir. Ebu Nasr Samanî, ayrıca 70 kişiyi eğitip kemale erdirmiş, eiliden faziya âlimi de yetiştirmiştir ki,⁷ bu şahsiyetlerin Kırgızlar'ın İslamlaşmalarında ve İslami eğitim almalarında payı olduğu düşünülmektedir.

Moğol istilasıyla birlikte Karahanlı topraklarındaki yerleşim yerlerinin ciddi şekilde zarar gördüğü bilinmektedir. Mühtemelen bu devirde yıkıma maruz kalan camilerden biri Özkent'teki, diğeri de Balasagun'daki camilerdir.⁸ Yerleşim yerlerinin bir kısmı yok olmasına rağmen, Çağatay Hanlığı devrinde (1227-1348) de şehir ve köy gibi yerleşim yerlerinde mescid ve camiler olduğu bilinmektedir.⁹ Nitekim, Cüveyni'den, Beş Balık şehrinde yaşayanların önemli bir kısmının müslümanlardan oluştuğunu ve cami mescidlere sahip olduklarını öğrenmekteyiz.¹⁰ Barthold, coğrafyacı Reklyuda'dan nakille, Kulca'nın doğu tarafındaki Horgos'a yakın bir yerde, Semerkant mescidlerine benzer kurulu bir mescid bulunduğundan bahseder ki,¹¹ Kırgızlar'ın bu mescid ve camiler aracılığıyla İslami eğitim aldıklarını belirtebiliriz. Bu dönemde Türkistan bölgesinde İslamın kalbi olarak bilinen Almalık'ta da cami ve mescitlerin

⁵ Muti, s. 300.

⁶ İbrahim Tamgaç Han'a mal edilen Semerkant'taki eyvanlı yapının medrese olduğu düşünülmektedir. Ara Altun, "Karahanlılar", DİA, İstanbul 2001, XXIV, s. 414. Cüveyni, Güçlüg Han'ın Kaşgar ve Hoten'de ibadet yerlerinin ve medreselerin kapatılıp kilit vurulduğunu ayrıca müslüman din alimi Alaüddin Muhammed'i Hoten'de kendi medresesinin kapısında astırıldığını belirtmektedir. Cüveyni, Tarih-i Cihangüşa, çev. M. Öztürk, Ankara 1988, s. 109.

⁷ Muti, s. 306.

⁸ Ara Altun, "Karahanlılar", DİA, İstanbul 2001, XXIV, s. 413.

⁹ Barthold, Kırgız cana Kırgızistan Tarihi Boyunça Tandalma Emgektek, Bişkek 1997, s. 222. Nitekim, Haydar, Moğolistan topraklarındaki bazı şehirler ve oralarda kurulmuş ve harap olmuş bazı yapılardan bahseder ki, bu yapılardan bazılarının medrese, cami, türbe oldukları anlaşılmaktadır. Haydar, Tarihi Reşidi, çev. Osman Karatay, İstanbul 2006, s. 536-537.

¹⁰ Cüveyni, s. 473.

¹¹ Barthold, Kırgız cana Kırgızistan, s. 240. Esin 1420'de Timurlu elçilerin Turfan'ı ziyaret için gittiklerinde şehrin kuzey doğusunda bulunan Kumul (Hami)'de Budist manastırlar külliyesi yanında yeni bir cami inşa edildiğine şahit olduklarını belirtir. Emel Esin, "Turfan", İA, XII/II, İstanbul 1988, s. 118.

müslümanların hayatında önemli rol oynadığı bilinmektedir.¹² Diğer taraftan Timurlular döneminde de mescid, cami medreselerin inşasına devam edilmiştir.¹³ Fakat siyasi tarihte görüldüğü üzere Çağatay Hanlığı'nın doğu tarafındaki, özellikle Yedi Su bölgesindeki yerleşik hayatın sonraları yok olduğu bilinmektedir ki, bunun tabii sonucu olarak mescid, cami ve medreseler de ortadan kaldırılmıştır. Nitekim, Haydar'ın, Taraz (Talas) bölgesi hakkında verdiği bilgi bu durumu ortaya koymaktadır: "Moğollar'ın Taraz'a "Yangi" dedikleri ve bu Yangi'nin Moğolistan'da bulunduğu söylenir. Maverünnehr'de "Yangili" denilen çok sayıda adam vardır. Şimdi, onların Yangi dedikleri çöllerde kubbe, minare, medrese ve zaviye izleri biçiminde çok sayıda şehrin kalıntısı vardır. Fakat bu viran oymuş kentlerden hangisinin Yangi veya diğerlerinin adının ne olduğu belli değildir."¹⁴ Öte yandan Altın Ordu Devleti'nde de bazı Kırgız boylarının yaşadıklarından bahsetmiştik. Özellikle Berke Han'ın İslamiyet'i kabulüyle, öteden beri mevcut olan cami ve mescidlerin sayısının arttığı görülmektedir. Yirmi beş civarında şehrin tespit edildiği¹⁵ Altın Ordu Devleti'nin başkenti Saray şehrinde, on üç cuma mescidi ve bir çok başka mescidlerin olduğu kaydedilmektedir.¹⁶ Bu durum XIV. yüzyıl Altın Ordu Devleti'ndeki dini hassasiyeti ve ilmi seviyeyi ortaya koyması açısından büyük önem arz etmektedir.

Diğer yandan Fergana vadisinde faaliyette bulunan eğitim kurumlarının bu konuda Kırgızlar'ın eğitimine katkı sağladıkları muhakkaktır. Şüphesiz Babur'un Fergana vadisinde tasvir ettiği şehir ve diğer yerleşim yerlerinde mevcut olan cami, mescid ve medreselerde Kırgızlar da dini eğitim görmüşlerdir. Bunlardan biri XVI. yüzyılda Oş şehrinde kurulan Rabat Abdullah Han cami-mescididir.¹⁷ Bu devirde

¹² Emel Esin XIII. yy. Almalğ'ın İslami merkez olduğunu ve çevresinde bir çok kasaba, köy ve şehirlerin yer aldığını da belirtmektedir. Emel Esin, "Almalğ", DİA, İstanbul 1989, II, s. 506.

¹³ İsmail Aka Timurlular döneminde inşa edilen cami ve mescidler konusunda bilgi vermektedir. İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, Ankara 1991, s. 116-123.

¹⁴ Haydar, s. 536. Çin kaynakları da XV. yy. İlibalık havzası hakkında ülkede "hiç bir şehir, hiç bir saray yoktur, burada yaşayanların tümü göçebe hayat sürdürürler" şeklindeki haberi bunu teyid etmektedir. Barthold, *Kırgız cana Kırgızistan*, s. 245.

¹⁵ Kurat, "Altın Ordu Devleti", s. 405.

¹⁶ 1333'te Saray şehrinde kalan İbn Battûta şehri şöyle tarif etmektedir: "Şehirde (Saray) onüç Cuma câmii var; bunlardan biri Şâfilere ait. Küçük namazgâhları ise sayılmayacak kadar çok! Yerli halktan olup saltanat ailesinin kendisinden çıktığı Moğollar'ın bir kısmı Müslümandır. Ayrıca As denen bir ırk var ki hepsi Müslüman. Ayrıca Kıpçak, Çerkes, Rus ve Rumlar da yaşıyor burada. Onlar (Ruslar ve Rumlar) Hıristiyandır." İbn Battûta, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, çev. A. Sait Aykut, İstanbul 2004, I, s. 517; Tiesenhausen, W. De., *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, çev. İ. H. İzmirli, İstanbul 1941, s. 386.

¹⁷ Çotonov, Ü., vs., *Kırgızistanın En Bayırkı Mezgilderden XIX kılımdın Sonuna Çeyinkı Tanhı*, Bişkek 1998, s. 306-307. Süleyman dağının etrafındaki mescid ve camiler şunlardır. Süleyman dağının tepesindeki mescid (XV, XVIII), Rabat Abdullahan cami-mescidi (XVI), Mazar Hazret Asaf ibn Burhiya cami-mescidi (XVIII), Muhammed Yusuf Bayhoca oğlu (XX.yy.

yaşayıp Kırgız tarihini kaleme alan tarihçi ve şecereci Seyfeddin Ahsikendi (XVI.yy.) bunlardan biridir.

Hokand Hanlığı döneminde yani XVIII-XIX. yy. Kırgızlar arasında faaliyette olan cami ve mescidler özellikle Fergana vadisinde yoğundu. Bunlardan Kara-Bağış, Bulak –Başı, Arstanbap vs. yerleşim yerlerinde cami ve mescidlerin olduğu bilinmektedir.¹⁸ Oş şehrinde de bir takım mescid ve medreselerin kurulduğu ve halkın eğitimlerini buralarda gördüğü anlaşılmaktadır.¹⁹ Eğitim kurumlarından öğrenim gören Kırgızlar, medrese ve camilerde öğretmenlik yapmanın yanı sıra imamlık görevlerini de üstlenmişlerdir. Söz gelimi Osmonaali Sıdık oğlu Oş şehrinde faaliyette bulunan medreselerde öğretmenlik yapan birkaç Kırgız öğretmenden bahsetmektedir.²⁰ Hatta bazı yüksek tahsilli Kırgızlar'ın Han sarayında katiplik görevini üstlenmiş oldukları da bilinmektedir. Hokand Hanlığı'nın tarihini yazan tarihçi ve şair Ziyabidin Maksım Magzuni (1822-?) bunlardan biridir. Diğer yandan 1866 yılında Evliya-Ata bölgesinde yaşayan Kırgızlar'ın okuma yazma oranını Vişnegorski şöyle aktarmaktadır: "Evliya-Ata bölgesindeki Kara Kırgızlar'ın (Ruslar tarafından adlandırma) her bir kasabada (boluşunda) birden dörde kadar mektepleri olup onları zengin kimseler açmışlardır ve elinde tutmuşlardır."²¹

Diğer yandan kuzey ve doğu bölgelerde ve bunun yanı sıra yüksek dağlı bölgelerde göçebe hayat geçiren Kırgızlar *gezici mollalar* sayesinde *gezici okullar* diyebileceğimiz eğitim kurumlarında öğrenim görmüşlerdir.²² Bu usulde mollalar köy köy, yurt yurt, aylarca gezerek çocuklara okuma-yazmayı ve temel dini bilgileri öğretmişlerdir.²³ Söz gelimi XIX. yy. 30'lu senelerinde Amu-Derya'nın baş tarafında dağlık bölgede yaşayan Kırgızlar arasında olan İngiltereli seyyah J. Vud, çadır okulunda Kur'an öğrenen Kırgız çocuklarının derslerine katılmıştır.²⁴

Sonuç olarak Kırgızlar'dan bazıları Karahanlı döneminde kurulmaya başlayan mescid, cami, mektep, medrese, kervansaray gibi kurumlardan İslamî eğitimlerini alıyordu. Bu tür eğitim kurumları daha çok Hokand Hanlığı döneminde yaygınlaştırılmıştır. Fakat onların çoğunluğu

başı), Sıdıkbay mescidi (XX.yy. başı) A. Zaharova, *İstoriKo-Arhitekturnoe Naslediye Goroda Oş (konets XIX- načalo XX vv.)*, Oş 1997, s. 67.

¹⁸ B. Düyşeev, *Pamyat Tyan-Şanya*, Frunze 1986, s. 77; Çotonov, s. 306-307.

¹⁹ Hokand Hanlığı'nın yıkılışından hemen sonra Oş bölgesinde 147 mescid, 6 medrese olduğu kaydedilmektedir. Düyşeev, s. 75.

²⁰ Osmonaali Sıdık uulu, *Tarih Kırgız Şadmaniya*, Frunze 1990, s. 28.

²¹ Barthold, *Kırgız cana Kırgızstan*, s. 67.

²² Z. Karadavut, M. Aksoy, "Kırgız Gelenekleri ve Abramzon", *Türk Yurdu*, Ankara 2001, XXI, S. 171, s. 60.

²³ Seyfettin Erşahin, *Türkistan'da İslam ve Müslümanlar: Sovyet Dönemi*, Ankara 1999, s. 80.

²⁴ Edhyam Tenişev, "Uluttuk Doorgo Çeyinki Kırgız Adabiy Tili Cönündö", *Kırgızdar*, II, haz. K. Cusupov, Bişkek 1993, s. 497.

göçebe oldukları için bu tür eğitim kurumlarından yararlanamıyordu. Bunun aksine Kırgızlar, daha çok gezici okullardan eğitim alıyorlardı.

Kaynaklar

1. Aka, İsmail, **Timur ve Devleti**, Ankara 1991.
2. Altun, Ara, "Karahanlılar", **DİA**, XXIV, İstanbul 2001, ss. 404-414.
3. Barthold, **Kırgız cana Kırgızistan Tarihi Boyunça Tandalma Emgekter**, Bişkek 1997.
4. Cüveyni, **Tarih-i Cihangüşa**, çev. M. Öztürk, Ankara 1988.
5. Çotonov, Ü., vs., **Kırgızstandın En Bayırkı Mezgilderden XIX kılımdın Sonuna Çeyinki Tarihi**, Bişkek 1998.
6. Düyşeev, B., **Pamyat Tyan-Şanya**, Frunze 1986.
7. Erşahin, Seyfettin, **Türkistan'da İslam ve Müslümanlar: Sovyet Dönemi**, Ankara 1999.
8. Erşahin, Seyfettin, "Sovyetlerin Vakıf Politikası ve Türkistan'da Vakıfların Kamulaştırılması", **AÜİFD**, XXXII, Ankara 2001, s. 131-143.
9. Esin, Emel, "Turfan", **İA**, XII/II, İstanbul 1988, ss. 115-118.
10. Esin, Emel, "Almalığ", **DİA**, II, İstanbul 1989, s. 506.
11. Haydar, Mirza Muhammed, **Tarihi Reşidi**, çev. Osman Karatay, İstanbul 2006.
12. İbn Battûta, **İbn Battuta Seyahatnamesi**, çev. A. Sait Aykut, İstanbul 2004.
13. Karadavut, Z., Aksoy, M., "Kırgız Geleneği ve Abramzon", **Türk Yurdu**, XXI, S. 171, Ankara 2001, ss. 58-61.
14. Karasaev, **Nakıl Sözdör**, I, Frunze 1982.
15. Kurat, A. N., "Altın Ordu Devleti", **Türk Dünyası El Kitabı**, I, S. A-23, Ankara 1992, ss. 400-408.
16. Osmonaalı Sıdık uulu, **Tarih Kırgız Şadmaniya**, Frunze 1990.
17. Muti, İbrahim, "Uygurların İslamı kabul ettikleri ilk dönemlerdeki İslam medreseleri", **Divan İlmî Araştırmalar**, I, Yıl 7, S. 12, İstanbul 2002, s. 299-311.
18. Tiesenhausen, W. De., **Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler**, çev. İ. H. İzmirli, İstanbul 1941.
19. Tenişev, Edhyam, "Uluttuk Doorgo Çeyinki Kırgız Adabiy Tili Cönündö", **Kırgızdar**, II, haz. K. Cusupov, Bişkek 1993.
20. Yalçinkaya, Alaeddin, **Türkistan 1856'dan Günümüze**, İstanbul 1997.
21. Zaharova, A., **İstoriko-Arhitekturnoe Naslediye Goroda Oş (konets XIX- načalo XX vv.)**, Oş 1997.